

811.163.41'373.45

811.163.4'374

<https://doi.org/10.18485/kij.2023.70.1.6>

ЈОВАНА Љ. ШЋЕПОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 1. 4. 2023.
Прихваћен: 20. 4. 2023.

ТУРЦИЗМИ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ФИЗИЧКЕ И ДУХОВНЕ ОСОБИНЕ ЧОВЕКА У РЕЧНИКУ ДРАГАЧЕВА**

Предмет рада јесте лингвокултуролошка и лексичко-семантичка анализа експресивне лексике турског порекла ексерпираних из *Речника Драгачева*. Циљ нам је да уочимо однос пејоративних и лаудативних јединица експресивног значења турског порекла, као и лексичко-семантичке групе у домену духовних и физичких особина човека, на основу чега ћемо моћи лакше да опишемо оно што је у говору Драгачева лексиком турског порекла означено као похвално, пожељно, али и оно што је номинирано као погрдно, непожељно. Претпостављамо да ће пејоративних лексема бити знатно више, као и да ће лексеме којима се номинују духовне особине бити бројније у односу на физичке. Као контролне речнике користили смо *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, *Речник косовско-метохиског дијалекта* Глише Елезовића и збирку речи Димитрија Чемерићића.

Кључне речи: експресивна лексика, турцизми, српски језик, говор Драгачева, Драгачево.

1. Увод

Предмет рада јесу лексичке јединице турског порекла експресивног звучења и значења којима се номинује човек и његове позитивне и негативне физичке те духовне карактеристике. Лексеме су ексерпираних из *Речника Драгачева*, а као контролне речнике користили смо *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, *Речник косовско-метохиског дијалекта* Глише Елезовића и збирку речи Димитрија Чемерићића (према Петровић 2012). С обзиром на то да је лексема којима се означавају непожељне особине више него лексема којима се именују позитивне, сматрамо да ће и наша грађа потврдити ово стано-

* jovana.dimitrijevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору бр. 451-03-47/2023-01, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

виште, и да ће пејоративне јединице бити бројније у односу на лаудативне, јер у језику постоји склоност да се прецизније лексички изразе негативне. Такође, претпостављамо да ће резултати потврдити пређашња истраживања у српском језику и да ће јединице којима се номинују духовне особине бити бројније у односу на лексеме које означавају физичка својства човека.

2. Уводне напомене о турцизмима

Утицај Турака, турске културе и турског језика на културу, традицију и језик српског народа очигледан је и дан-данас. И пре 14. века, односно турских освајања одређени оријентализми су постојали у српском језику, а за њих је уобичајен термин туркизми (Петровић 1993: 71); они се дефинишу као „реч или израз преузет из турско-татарских језика у који други језик”, док се за лексику оријенталног порекла која је „унесена преко турског језика у време освајања Турака Османлија, предлажу термини *турцизми* или *османизми*” (Драгићевић 2018: 46). М. Ђинђић пише да се „под термином турцизам у српском језику не подразумевају само речи позајмљене из турског језика, већ и речи из других језика (арапског, персијског језика, грчког и др.), које су посредством турско-османских језика примљене у српски језик”.¹ У раду ћемо користити термин турцизам.

Р. Драгићевић истиче да су Турци учвршћујући власт утицали на „лексички фонд српског језика у области администрације, војске, а затим у области занатства, свакодневног живота итд.” (Драгићевић 2018: 46). Ширењу, али и задржавању турцизама у српском језику доприносили су директни језички контакти. Адамовић пише да је српскохрватски језик усвојио из османског књижевног језика мали број речи, које се углавном односе на званичне називе Османлијског царства и на термине исламске религије. Већина турцизама вуче дијалекатско порекло, а доказивањем дијалекатског порекла турцизама изводи се закључак да је српскохрватски језик примио несразмерно више речи путем непосредних контаката говорника него путем писане речи (исп. Адамовић 1973: 236). Директни, међуљудски контакти утицали су на развој и ширење турцизама у српски језик. Наша ексцерпирана грађа представља слој експресивне лексике турског порекла којој претпостављамо да је лакше било да уђе и да се задржи у нашем језику, јер је било лакше искористити страну, непознату реч уколико је било потребе да се неко увреди, да му се подсмехне, него познату, домаћу, српску. Овај слој лексике је ушао, а онда у систему и остао између осталих разлога и због директних међуљудских контаката. Такође, турцизме, и оне са експресивним значењем, и не препознајемо као реч страног порекла због њихове уклопљености у језик (Ђинђић/Петровић 2013: 408). М. Ђинђић истиче да су се с временом најчешће

¹ „Освештана грешка или турцизам”, аутор др Марија Ђинђић, доступан на сајту *Ђуриловање*, објављен у часопису *Политика*, 10. 11. 2015. <http://ђуриловање.срб/vesti-iz-medija/cid342-84071/osvestana-greska-ili-turcizam>.

турцизми који имају своје српске еквиваленте почели користити као стилска експресивна средства негативне конотације (Ђинђић 2010: 61).

О заинтересованости за проучавање и бављење турцизмима у српском језику најбоље говори велики број радова посвећен овој теми. До 1993. године написано је близу 250 радова и лексикографских приручника (Петровић 1993: 120–127), а овај број до данас увећан је бар за још стотину публикација (Петровић 2012: 10–11). С. Петровић бележи да „свест о турцизмима као посебном делу српског лексичког корпуса први пут се појављује у *Српском рјечнику* Вука Караџића из 1818. године, у коме су турцизми означени звездом” (Исто: 10).²

2.1. Радови о турцизмима у српском језику

Анализирајући турцизме у докторској дисертацији *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, М. Ђинђић је у одељку посвећеном тематским групама грађу поделила у 47 тематских група, и закључила је да „бројност турцизама у одређеној тематској групи кореспондира са релевантношћу и важношћу лексичког утицаја у датим пољима” (исп. Ђинђић 2013: 549). С. Петровић 2012. године у свом истраживању је пре свега етимолошки анализирао збирку речи Димитрија Чемериџића која се састоји од 15561 листића, међу којима је 2700 речи турског порекла.³ Прикупљену грађу ауторка је разврстала у 22 тематске групе међу којима је највећи број лексема везан за градску средину и људску делатност у њој, за државни и војни систем (Петровић 2012: 356). Међу бројније тематске групе спада она која се односи на људске особине. Драгоцене запажања о турцизмима у лексици српског приреченог говора у монографији *Лексика српског приреченог говора* дала је и Т. Милосављевић, а у монографији *Српска лексика у прошлости и данас* ауторке Р. Драгићевић урађена је подробна лингвокултуролошка анализа лексема турског порекла ексерцираних из *Речника косовско-метохишког дијалекта* Глише Елезовића.⁴ Библиографија радова о турцизмима у српском језику јесте веома бројна и излази из граница нашег рада, стога смо навели искључиво радове које смо директно користили у раду и који су нам били од изузетног значаја приликом нашег истраживања.

² Од 26270 лексема у Рјечнику из 1818. г. око 2500 спада у турцизме, а од 47500 у Рјечнику из 1852. број турцизама је порастао на 3700 (Пецо 1987: 9–10).

³ Лексеме чију смо потврду нашли међу збирком речи Д. Чемериџића (према Петровић 2012) јесу: *ајван, акреп, бећар, будала, дежмекас(т), дембел, зевзек, зијанћер, зулумћар, кабадаија, караконџула, намћор, сакат, угурсуз, чакар(аст)*.

⁴ Лексеме чију смо потврду нашли у *Речнику косовско-метохишког дијалекта* Г. Елезовића: *акреп, арум, будала, веретизан, дембел, дилбер, дудук, зевзек, зијанћер, зулумћар, јогун, јогуница, караконџула, кабадаија, кавгаџија, кадар, наказ(а), намћор, ростија, сакат, угурсуз, чакараст, кчембав, џимрија*.

2.2. Турцизми у Речнику Драгачева

Наша грађа обухвата експресивну лексику турског порекла која се односи на духовне и физичке особине човека у говору Драгачева и турцизме ћемо сравнити са *Речником српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, *Речником косовско-метохиског дијалекта* Глише Елезовића и збирком речи Димитрија Чемерићића (према Петровић 2012).

М. Ђинђић наводи да се у савременом српском језику користи око 3000 турцизама и да половина спада у одомаћене и фреквентне турцизме (Ђинђић 2013: 553).⁵ Један од циљева нашег рада јесте да анализирамо које речи турског порекла су остале присутне и активне у говору Драгачева, и то из сфере експресивних јединица које се односе на физичке и духовне особине човека. Поред тога, занима нас које лексичко-семантичке групе лексема, односно које особине којима се означава човек у говору Драгачева јесу доминантне, на основу чега ће нам бити лакше да продремо у језичку слику света Драгачеваца, начин на који појме ствари, њихов начин размишљања, живота, али између осталог и који систем вредности ова друштвено-језичка заједница негује.

3. Корпус за истраживање

Речник Драгачева Милоја Стевановића је из штампе изашао 2020. године. У предговору аутор даје податке о стварању самог дела и истиче да су граматичку обраду и акцентовање одредница на основу аудио-записа у којима је ишчитао одреднице и примере сакупљене у разговорима које је водио са Драгачевцима урадили проф. др Драгољуб Петровић и др Јелена Капустина. Међутим, због одређених неслагања у вези са изговором гласа јат проф. др Драгољуб Петровић и др Јелена Капустина су *Речник Драгачева* припремили за Српски дијалектолошки зборник у издању САНУ и Института за српски језик САНУ. Разлог неслагања лежи у томе што је „Стевановић ... оспорио Ђукановићеве записе о двосложном изговору рефлекса дугог јата... тврдећи да је у обама типовима примера рефлекс тог старог гласа јата једносложан тј. вјек, тјесто, брјег, ождрјебити, отрјезни, на брјегу, ни лјек, облјепити и сл.” (РД:⁶ 724, у поговору). Предмет спорења чини 207 речи. Слажемо се са мишљењем Н. Рамића: „Разноврсне су изговорне вриједности рефлекса дугога јата у народним говорима, а процјена изговорног обичаја аудитивном импресијом (не само у народним говорима него и у стандарднојезичком изразу) сама по себи у великој мјери је субјективна” (Рамић 2019: 197). Аутор истиче да су сагласност или несагласност ијекавске акценатске норме и начина изговора континуаната дугога јата одавно предмет спо-

⁵ Лексеме за чију смо потврду нашли међу грађом тезе М. Ђинђић су: (х)аброноша, аирли, алапача, баксуз, батлија, беслемаћ, бећар, билмез, будала, галатан, дилбер, дежемек, делија, дудук, душман, зијанћер, зевзек, зулумћар, јогун, јолпаз, кабадахија, караконџула, кадар, копиле, лола, намћор, мангун, муфљуз, наџак, роспија, чакараст, џамбас, џимрија, џуца, шашав, шерет.

⁶ У наставку рада писаћемо га скраћено као РД.

рења у лингвистици (Исто 2019: 195) и „несумњиво је да би експериментална истраживања омогућила јасније сагледавање акустичке структуре континуаната и пружила податке за поузданије закључке о начину њиховог функционисања у систему” (Исто 2019: 197).

3.1. Истраживање турцизама у *Речнику Драгачева*

Р. Драгићевић запажа да „описати сегмент лексике у вези са човеком у неком дијалекту у прохујалом времену значи осветлити сегмент језичке и националне слике света говорника тог дијалекта. Тај сегмент слике света је изузетно важан, па и лексика којом је покривен тај сегмент стварности спада у темељну лексику лексичног система сваког идиома” (Драгићевић 2018: 50). Један од разлога зашто смо се одлучили за ово истраживање пре свега јесу ретка лингвистичка истраживања посвећена говору Драгачева⁷, с тим што, колико нам је познато, радови посвећени турцизмима у говору Драгачева не постоје⁸, а други разлог се крије управо у цитираном одломку. Сматрамо да је веома корисно проучити остатке турцизама којима се номинује човек у говору Драгачева, размотрити којих лексема има и колико, какав је однос пејоратива⁹ и лаудатива и које лексичке групе преовладавају. Занима нас које лексеме турског порекла су се и данас сачувале, односно које су и даље у живој употреби. Р. Драгићевић истиче:

„Као што смо до сада могли да се уверимо, у литератури се констатује да је српски језик из турског позајмљивао углавном оне лексеме које су у вези са новоуспостављеном државном организацијом у XV веку, затим у вези са занатима, предметима, културом и цивилизацијом коју су Турци донели на Балкан. Међутим, грађа прикупљена за ово истраживање указује на то да је позајмљено и много лексике за појмове који су већ били именовани у српском језику, а то су особине, емоције, родбински односи итд.” (Драгићевић 2018: 52).

Ово становиште потврђује и наша грађа ексцерпирана из *Речника Драгачева*. Аутор речника није наводио етимолошке ознаке речи страног порекла. То значи да ексцерпирани лексеме турског порекла дате у раду не представљају заокружен списак. Као и у другим говорима, очекивано је да у говору Драгачева постоје турцизми које не бележе Скок или Шкаљић. Лексика турског порекла из народних говора српског језика забележена у речницима појединих говора указује на потребу да се формира и комплетира корпус турцизама у српском

⁷ С. Вучковић (2020: 39) истиче да „лексички систем драгачевског говора није био предмет засебних истраживања”; ауторка пише да осим малог речника у монографији П. Ђукановића, прикупљена је и анализирана ткачка лексика Драгачева (Комадинић 1992), а у мањем обиму анализирана је и драгачевска обредна лексика (С. и Н. Толстој 1981). Најновији рад посвећен лексички Драгачева у дијахроној перспективи написала је управо Снежана Вучковић – „Из дијалекатских лексичких ресурса (лексика Драгачева у дијахроној перспективи)”.

⁸ Циљ овог рада је да пружи преглед стања турцизама који се односе на духовне и физичке особине човека у говору Драгачева. Сматрамо да *Речник Драгачева* може бити ризница будућих истраживања, различитих нивоа и структура и предмет бављења знатно студиознијих радова посвећених турцизмима на овом корпусу.

⁹ У 19. тому *Речника САНУ* пејоратив је дефинисан као *реч са погрдним значењем*, аналогнојој према овој одредници, лаудатив ћемо у раду посматрати као *реч са похвалним значењем*.

језику. Стога је овај рад само мали показатељ стања у говору Драгачева и може бити подстрек за наредна знатно студиознија бављења турцизмима у овом говору и на овом језичком поднебљу српског језика, односно на овом корпусу.

Драгачевски говор је млађи говор херцеговачког типа, са новијом акцентуацијом и остацима ијекавског изговора, који су у приметном повлачењу (Вучковић 2020: 39). Још је Ердељановић (1902: 99–100) закључио да становништво говори врло правилним српским језиком и „у главном јужним наречјем”, али да се чак и тада јако осећао утицај источног наречја, и да се негде за велики број речи, говоре оба облика, па није ретко чути, да их један исти човек употребљава. Наведена појава и данас се уочава јер становништво говори и ијекавицом и екавицом, с тим што ијекавицу користи старији слој становништва и она узмиче пред екавицом. Главни разлог је утицај медија, али и школовање млађих нараштаја. Иако су социодемографске измене, као и стандардизација путем школа и медија утицале на говор Драгачева, и даље је приметна заступљеност дијалекатски маркиране лексике, и оне која је део других дијалеката, али и усколокалне (Вучковић 2020: 39). Ексерцирани турцизми су саставни део свакодневне комуникације Драгачеваца и нису непознаница, чак ни млађем слоју становништва.

4. Лексеме које се односе на духовне особине

Пратећи класификацију у монографији Р. Драгићевић (2001: 169–180), у којој анализирајући придеве са значењем људских особина ауторка пише о физичким и духовним особинама, сву грађу поделили смо у ове две главне групе. Прва група се односи на духовне особине. Придев *духовни* посматрамо општијим у односу на придев *карактеран* (Јовановић 2018: 380), а „појам духовне особине видимо као погодан хипероним који подразумева све остале човекове „унутрашње” особине (когнитивне, моралне, конативне)” (Исто). У примерима у којима нисмо могли да прозremo која духовна особина је мотивисала пејоратив, односно лаудатив класификовали смо их према одређеном начину понашања или навици.

У групу духовних особина спадају:

Лексичко-семантичке групе	Пример лексеме
способност, вредноћа, храброст	<i>арамбаша, кадар, џамбас</i>
полтронство	<i>угурсуз</i>
неинтелигенција	<i>ајван¹⁰, билмез¹¹, дудук¹²</i>

¹⁰ Значење број 3. у РСАНУ је: 'онај који ништа не зна, глупак'.

¹¹ *Билмез* је у РСАНУ дефинисан као: 1. незналица, глупак, будала. 2. лештина.

¹² Примарно значење одреднице *дудук* у РСАНУ јесте: 1. оно што је издуженог, округластог, цвастог облика а уз то шупље, док је у секундарној значењској реализацији дато значење 2. а. глуп, ограничен човек, глупак, блесан.

лењост	<i>дембел, зевзек¹³, јолпаз¹⁴, муфљуз¹⁵</i>
злоба	<i>акреп¹⁶, зулумћар, роспија¹⁷, муца</i>
тврдичлук	<i>џимрија</i>
лудост	<i>будала, беслемаћ¹⁸, шашав</i>
добро расположење	<i>батлија, бећар¹⁹, дилбер, лола, угурсуз, шерет</i>
лоше расположење	<i>арум²⁰, баксуз, намћор, наџак²¹, јогунаст, јогуница, кавгаџија</i>
насилништво	<i>кабадакија, мангуп, зулумћар</i>
немирлук	<i>зијанћер²²</i>
причљивост, оговарање	<i>алапача, аброноша</i>
доброта, срећа	<i>аирли²³</i>

Уочавамо да се од тринаест лексичко-семантичких група само три односе на позитивне духовне особине, навике, или облике понашања. У својој анализи посвећеној експресивној лексици српског језика Стана Ристић је утврдила да је знатно већи број негативно означених лексема; српски језик склон је не само чешћем коришћењу негативно експресива него и „њиховом појачавању и преувеличавању, док је знатно умеренији у исказивању позитивне оцене и у употреби позитивних експресива углавном снижене, ублажене тоналности” (Ристић 2004: 73). При анализи придева са значењем људских особина Р. Драгићевић је закључила да постоји знатно више придева којима се означавају духовне осо-

¹³ *Зевзек* је у РСАНУ дефинисан као: а. брљив, глуп човек, сметењак, шепртља, звекан. б. онај који збија шале, шалвичина, обешењак, спадало.

¹⁴ У РСАНУ овом одредницом означава се онај ко је 1. мангуп, препредењак; неваљалац, покварењак.

¹⁵ У секундарном значењу РСАНУ за одредницу *муфљуз* бележи: покварен, рђав човек, битанга, пропалица.

¹⁶ Ова одредница забележена је и код Г. Елезовића, али не у овом значењу, док 4. значењска реализација за одредницу *акреп* у РСАНУ гласи: мршава ружна особа (обично жена).

¹⁷ Лексема *ороспија* из Чемерићићеве збирке дефинисана је као 'неваљалица, курва, роспија' (Петровић 2012: 228).

¹⁸ *Беслемаћ* у РСАНУ има другачије значење: 'крупан, незграпан човек; суклата'.

¹⁹ РСАНУ бележи чак 5 значења ове лексеме, а у секундарној семантичкој реализацији стоји: 'веселац, лумпач, бекрија; мангуп, лола'.

²⁰ За одредницу *арум* Елезовић даје фиг. значење 'инација, тврдоглав', док је у РСАНУ дефинисана као: 2. пеј. (за човека) 2. јогунаст, напрасит, љут. б. строг. в. луцкаст, сулуд.

²¹ У 4. значењу РСАНУ за лексему *наџак* пише: 'зла, цандрљива особа, особа незгодне нарави'.

²² Код Петровић (2012: 142) и Ђинђић (2013: 271) лексема *зијанћер* означава штеточину.

²³ *Аирли* је у РСАНУ прилог, обично уз: било, нека је и значи са срећом, на срећу од користи, док је *аирлија* срећан човек, онај који доноси срећу, батлија.

бине него оних који означавају физичка својства (Драгићевић 2001: 251), а то потврђује и наша грађа.

На скали вредности способност и вредноћа су у друштвено-говорној заједници Драгачева високо котиране. Две лексеме турског порекла – *кадар* и *џамбас* у *Речнику Драгачева* дефинисане су као: *арамбаша*, *џамбас* – храбар човек, међутим, у грађи са терена имамо забележено и значење окретног, покретног и способног човека²⁴, док је *кадар* онај ко је 'моћан, вредан, издржљив, способан'.

Шест лексема чини лексичко-семантичку групу 'добро расположење': *батлија*, *бећар*, *дилбер*, *лола*, *угурсуз* и *шерет*. *Бећар*, *лола* и *дилбер* су синонимске одреднице и у РД *бећар* је дефинисан као 'веселац, лола', а *лола* означена дефиницијом 'драган, момак'. *Дилбер* је 'момак, драги, дика'. Уочавамо да се јединице из ове групе односе на особе мушког пола, и да су заједничке семе младост и радост. *Шерет* је 'шалџица, забављач'. Примећујемо да јединице из лексичко-семантичке групе добро расположење имају заједничке особине и да се односе на младе момке, весељаке, обешањаке.

Лексема *угурсуз*²⁵ је једна од ретких полисемантичних јединица у *Речнику Драгачева* и дефинисана је двојачко: 1. обешањак. 2. полтрон, љигавац. Код Г. Елезовића одредница *угурсуз* је дефинисана као: баксуз, онај који среће нема; сад несрећник, обешањак.

Батлија не припада подгрупи у којој су: *бећар*, *дилбер*, *лола*, и ова лексема је антоним речи *баксуз*, јер се њоме номинује онај који доноси 'срећу, срећник'. Сличну семантику има и одредница *аурли*, придевска лексема којом се номинује онај ко је срећан, добар и честит.

Преосталих десет група номинује негативне духовне особине и према бројчаној заступљености јединица у њима најбројније су групе које се односе на лоше расположење, као и на зле, односно лење људе. Зли људи су означени именичким јединицама: *акреп*, *зулумћар*, *ростија*, *џуца*. Од четири именичке јединице једино именица *ростија* за денотата има особу женског пола, док се преостале три односе на мушкарце. *Акреп* је у РД дефинисан као: 1. злобна, завидљива особа, док је друго значење 'ружна особа' забележено на терену.²⁶ Занимљиво је са лингвокултуролошког становишта размотрити овај однос зле и физички ружне особе, с обзиром на то да знамо да су прототипични придеви у српском језику добар и леп, што чини калокагатски спој, овде имамо супротност и поимање духовно зле особе као физички ружне. Лексема *зулумћар* означава насилника и злотвора, а *џуца* је једноставно означена као 'лош човек'.

Доколичарење и беспосличарење у говору Драгачева наилазе на осуду, избегавање рада и посла, као и ошљарење се не толеришу, а лењост се неретко повезује са тромошћу и дебљином. Лењи људи су: *дембели*, *зевзеци*, *јолтази* и *муфљузи*. *Дембел* је 'нерадник, ленштина, џабалебарош', *зевзек* 'доколичар,

²⁴ 'Ма, он ти је прави џамбас. Отарашан и батли'.

²⁵ Ова лексема има значење и несрећника, неваљалца (Петровић 2012: 293).

²⁶ У Чемерицићевој збирци забележено је и значење 'омршале и ослабеле особе' (према Петровић 2012: 39).

беспосличар', *јолтаз* 'бадавација, скитница', а *муфљуз* је неодређено дефинисан као 'неотесанко, неодговоран човек'. На основу дефинисања лексеме *јолтаз* уочавамо да се лењост доводи у вези са доконисањем и скитањем, а на основу одреднице *муфљуз* и са неодговорношћу, а с обзиром на то да су све лексеме оне које се односе на мушкарце ово можемо довести у везу са сликом мушкарца у патријархалној средини као онога ко је заштитник, хранитељ и чувар породице, стога се лењост никако не уклапа у његову прототипичну слику.

Категорија лудости донекле се прелама са категоријом глупости, односно неинтелигенције, чији су представници *ајван*, *билмез* и *дудук*²⁷. Т. Милосављевић бележи да се структура лексичко-семантичке групе придева која се тиче интелигенције дели на поларизоване стране; на позитивном полу су неутрални придеви са интегралном семом 'паметан', а на страни негативне осе су адјективни експресиви обједињени компонентама 'глуп' и 'луд' (Милосављевић 2017: 258), али ни ауторка менталну категорију лудости не поистовећује са концептуалном вредношћу глупости, која је заправо умна ограниченост, а не умни поремећај (Исто).

Људи људи у говору Драгачева означени су јединицама: *будала*, *беслемаћ*, *шашав*. *Будала* је 'малоумна, луцкаста и неразумна особа', *беслемаћ* 'неодговорна и мало *недовршена* особа'²⁸, а *шашав* је онај ко је 'луцкаст, малоуман'. Иако се ове лексеме налазе међу онима којима се означава непожељна духовна особина не осећамо високо негативну експресивност, напротив према особама означеним овим особинама више се осећа саосећајност, па и осећај жаљења, јер је то, свакако, особина на коју носиоци нису могли директно утицати приликом стицања.

Особе које су лошег расположења су: *арум*, *баксуз*, *кавгација*, *намћор*, *наџак*, *јогунаст*, *јогуница*. *Арум* је у говору Драгачева 'својеглав и хировит човек', *баксуз* 'невољник, несрећник, малерозан' човек, док је *кавгација* 'човек склон сукобима, свађалица'. Лексема *намћор* у РД дефинисана је као 'свађалица, прзница, задрт човек', док су *јогунаст* и *јогуница* настали од творбене основе *јогун* и номинују човека који је 'својеглав, тврдоглав, напрасит'. Видимо да друштвено-језичка заједница Драгачева покушава да санкционише и значи као непожељно понашање било какву врсту својеглавости, напраситости и тврдоглавости. С неодобравањем и презрењем посматрани су и људи који су означени као насилници: *кабадакије*, *мангути* и *зулумћари*.

²⁷ *Дудук* је код Г. Елезовића 'нешто што не служи ничему, фиг. лењштина'.

²⁸ Истицање кузивом дато је у *Речнику Драгачева*.

Лексеме које се односе на физичке особине:

У позитивне физичке особине убраја се само једна лексичко-семантичка група и једна лексема:

физичка и телесна снага, развијеност	<i>делија</i>
--------------------------------------	---------------

У негативне физичке особине убрајају се следеће групе и лексеме:

очи	<i>чакараст</i>
инвалидитет	<i>багљав, сакат</i>
мршавост	<i>веретизан</i> ²⁹
дебљина	<i>дежмекаст</i> ³⁰ , <i>чкембав</i>
ружноћа	<i>караконџула</i> ³¹

А. Савић Грујић запажа да је формирање лексичких јединица којима се квалификује човек на основу физичких особина првенствено засновано на визуелној перцепцији, али да су на крајње обликовање деловале и социокултурне специфичности говорне заједнице. Управо у социокултурним специфичностима говорне заједнице садржане су „традиционалне животне вредности човека из руралне средине” (Савић Грујић 2016: 318). Бројност номинационих средстава за означавање непожељних телесних одлика представља културну специфичност говорне заједнице – све оно што одступа од уобичајеног и што није у складу са социјалним нормама маркирано је као негативно (Исто). Већина ексцерпираних лексема односи се на духовне особине. Лексичко-семантичке групе које се тичу физичких особина јесу: мршавост, дебљина, инвалидитет, ружноћа и пејоративи који су у вези са изгледом очију. Одмах запажамо да у домену турцизама који се односе на физичке особине постоји само једна лаудативна лексема – *делија*. Турцизмом *делија* у РД означен је ’снажан, развијен мушкарац’, међутим, унутар ове лексеме поред семе снаге, налази се и сема доброте. Речник САНУ у секундарној семантичкој реализацији у првом подзначању за одредницу *делија* бележи: ’храбар човек, јунак, јуначина’, док у другом подзначању стоји: ’крупан човек, људина, горостас, телесно лепо развијен и наочит мушкарац’. При дефинисању одреднице *делија*³² употребљена је лексема *људина* која у говору Драгачева са једне стране означава снажног, храброг мушкараца, а са друге племенитог и морално исправног. Уочавамо да се у обе одреднице – и *делија* и *људина* налази калагатски принцип спајања физичке лепоте – лепог, снажног,

²⁹ У РСАНУ под значењем 2. стоји: ’слаб, мале снаге’.

³⁰ *Дежмекаст* је у РСАНУ: ’омален а подебео, здепаст; трунтав, незграпан’.

³¹ РСАНУ у трећем значењу даје: ’крупан, незграпан човек’.

³² Детаљно лексичко-семантичко разматрање овог турцизма дато је у раду др Марије Ђинђић под називом „Вишевековно путовање *делија* кроз језик, књижевност и историју” (в. литературу).

јаког тела и моралне лепоте, доброте и духовности. Позитивна експресивност у лексеми *делија* развила се на основу психичких особина, као и спољњег изгледа припадника војног рода делија, који су се издвајали у односу на остале ратне чиноце османлијске војске (Ћинђић 2022: 12).

Оно што је необично јесте да је из лексема које се тичу неког физичког деформитета у вези са очима изостало читаво деривационо гнездо, за које свакако знамо да је у свакодневној употреби, и у говору Драгачева, али и у српском језику, и за коју имамо потврде на основу разговора са Драгачевцима, а то су: ћорав, ћоравко, ћоравица, ћоравуша и ћоро. Присутна је једино лексема којом се номинује особа разнобојних очију – *чакараст*³³. За физички непривлачне особе у говору Драгачева користи се турцизам *каракоңула*.³⁴ Уколико особа по спољашњем изгледу одступа од прототипа, тачније од стереотипа о нормалном, уобичајеном изгледу, ствара се когнитивно-мотивациона заснованост за развој експресива, лексичких јединица другостепене номинације (Ристић 2004: 87–89). Лексема *каракоңула* представља метафорички пренос са натприродних бића на ружне, физички неугледне особе. Овај турцизам примарно значи „*srni demon, za o duh*” (Скок 1971: 46), међутим, у говору Драгачева њиме је означена и ’ружна и неукусно обучена жена’. За ову лексему Р. Драгићевић запажа:

„ова сасвим непотребна реч (непотребна ако се посматра из угла материјалне културе и страних језичких потреба) пробила се до српског књижевног језика. За њу постоји велики број потврда са разних страна, од различитих писаца. Означавала биће из маште, непознатог изгледа и непознатих особина, али већина говорника чак и данас вероватно има слику тог бића. Лексема је и данас врло експресивна, а добар део те експресивности потиче, чини се из гласовног склопа” (Драгићевић 2018: 60).

Ни мршавост, нити дебљина нису пожељни у друштвено-језичкој заједници Драгачева, обе физичке особине умањују способност човека за бављењем тешким физичким радом. Мршавост се повезује са слабошћу, а дебљина са тромошћу. *Веретизан* је мршав, слабоуњав, неухрањен, а *поверетизан* слабоуњав, слабашан. Придевске јединице *дежмекаст* и *чкембав* односе се на пуначке, дебељушкасте, односно оне који имају велики трбух.³⁵

Последња група пејоративних физичких карактеристика тиче се инвалидитета и представљају је придевске јединице *багљав* и *сакат*. *Багљав* је онај који је оштећених ногу, тешко покретан, *сакат* инвалидан, с оштећеним рукама и ногама. Ове две лексеме представљају физичке деформитете које се тичу недостатака неког екстремитета. Одређену врсту стигматизације и изопштености из

³³ Лексемом *чакар* означена је особа ’шарених очију, особа са дужицом отворене боје’ (Петровић 2012: 302); док је *чакараст* а. који има очи различите боје. б. разрок, зрикак (Ћинђић 2013: 500).

³⁴ Елезовић даје један занимљив опис одреднице *каракоңула*: ’страшило које живи у машти народној, ноћни зао дух. Каже се и за чељаде које је чудно одевено, неочешљано’.

³⁵ Посебан анимозитет се осећа према мушкарцима који имају велики стомак. Они су у РД номинирани придевским лексемама: *трбат*, *чкембав*, *шкембав* и именичким лексемама *крошњо* и *пупчо*.

заједнице особа са физичким деформитетима можемо такође повезати са њиховом онемогућеношћу за обављањем тежих, али и лакших физичких послова.

5. Закључак

Предмет рада представљала је експресивна лексика турског порекла у говору Драгачева којом се номинује човек према духовним и физичким особинама. Грађа је ексцерпирана из *Речника Драгачева*, а као контролне речнике користили смо: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, *Речник косовско-метохиског дијалекта Г. Елезовића*, као и Чемерићићеву збирку (према Петровић 2012).

Резултати су потврдили почетну хипотезу да је знатно више лексема које се односе на негативне особине него на позитивне, као и да је више лексема којима се означавају духовне особине, у односу на оне које се односе на физичке одлике човека. Од укупно тринаест лексичко-семантичких група које се односе на духовне особине, само три се тичу позитивних и пожељних, док је у лексичко-семантичким групама за физички изглед само једна лаудативна.

Приметан је већи број лексема којима се номинују људи лошег расположења, односно карактера, зли, лоши људи, али и они лењи и неинтелигенти. Од тринаест лексичко-семантичких група само се три тичу позитивних духовних особина, понашања или навика, а то су: 1. способност, вредноћа, храброст; 2. добро расположење и 3. доброта, док је једини лаудатив који је забележен међу лексемама којима се означавају физичка својства људи лексема *делија*.

Од пејоративних физичких особина заступљене су јединице које упућују на недостатке – инвалидност, односно сакатост, али и одређене физичке недостатке који се тичу очију – њихове боје, као и на физички непријатан спољашњи изглед, дебљину и мршавост.

ИЗВОРИ

Елезовић 1932: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, прва свеска, Српски дијалектолошки зборник, књига IV, Београд: Српска краљевска академија.

Елезовић 1935: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, друга свеска, Српски дијалектолошки зборник, књига V, Београд: Српска краљевска академија.

Речник Драгачева 2020: Милоје Стевановић, *Речник Драгачева*, Гуча: Библиотека општине Лучани.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Загреб, 1967–1976.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XXI, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–.

ЛИТЕРАТУРА

Адамовић 1973: М. Адамовић, О пореклу српскохрватских османизма, *Јужнословенски филолог* XXX/1–2, 229–236.

Вучковић 2020: С. Вучковић, Из дијалекатских лексичких ресурса (лексица Драгачева у дијахроној перспективи), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 49/3, Београд, 37–53.

Драгићевић 2001: Р. Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику – творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с., књ. 18.

Драгићевић 2018: Р. Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.

Ђинђић 2010: М. Ђинђић, Турцизми у савременом српском језику, *Riječ (časopis za slavensku filologiju)*, god. 16, sv. 1, 57–63, Rijeka.

Ђинђић/Петровић 2013: М. Ђинђић, Ј. Petrović, (Ne)prevodivost kulture – pogrdne reči i izrazi, u: Biljana Mišić Plić i Vesna Lopičić (ur.), *Jezik, književnost, vrednosti. Jezička istraživanja*, Zbornik radova Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 405–417.

Ђинђић 2013: М. Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4074?show=full>, датум последње посете 6. 4. 2023.

Ђинђић 2022: М. Ђинђић, Вишевековно путовање *делија* кроз језик, књижевност и историју, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига осамдесет осма, 3–17.

Ердељановић 1902: Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, СДЗб XLI, Београд: САНУ.

Јовановић 2018: Јована Јовановић, *Лексика погрдног значења у именовану човека у српском језику*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10311> датум последње посете 6. 4. 2023.

Милосављевић 2017: Т. Милосављевић, *Лексика српског призренског говора*, СДЗб LXIV, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2017.

Петровић 1993: С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVI/2, 71–128.

Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Пецо 1987: А. Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд: Вук Караџић.

Рамић 2019: Н. Рамић, *Дијалекатска ријеч*, Крагујевац: ФИЛУМ.

Ристић 2004: С. Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Савић Грујић 2016: А. Савић Грујић, *Антропографска лексика у говори-ма сврљешког краја – лингвогеографски приступ*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6110> датум последње посете 6. 4. 2023.

Скок 1971–1974: Р. Skok, *Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskog jezika I–VI*, Zagreb: JAZU. <http://хириловање.срб/vesti-iz-medija/cid342-84071/osvestanagreska-ili-turcizam>.

Jovana Lj. Šćepović

TURKISH WORDS THAT REFER TO THE PHYSICAL AND SPIRITUAL QUALITIES OF A PERSON IN THE DICTIONARY OF DRAGAČEVO

Summary

The subject of this paper was the expressive lexis of the Turkish origin in Dragačevo speech, which is used for naming a person based on their spiritual and physical characteristics. The corpora was excerpted from the Dictionary of Dragačevo, and the controlling dictionaries we used were the Dictionary of the Serbo-Croatian literary and folk language of the SASA, The Dictionary of the Kosovo and Metohija dialect by G. Elezović, as well as Čemerkić's collection (according to Petrović 2012).

The results confirmed the original hypothesis that there is a significantly higher number of lexemes relating to the negative traits than to the positive ones as well as that more lexemes denote spiritual traits, compared to those referring to the physical aspects. Out of thirteen lexical and semantic groups referring to spiritual traits, only three are positive and characterized

as desirable, while there is only one laudative in lexical and semantic groups for physical appearance.

A high number of lexemes used for naming people with bad mood, or character, the evil and bad people, but also those who are lazy and unintelligent. Out of thirteen lexical and semantic groups, only three refer to the positive spiritual traits, behaviours or habits, and those are: 1. ability, diligence, courage; 2. good mood and 3. generosity, while the only laudative noted in the lexemes which denote physical properties of people is the lexeme *delija*.

Out of the pejorative physical characteristics, dominant are the lexical units which refer to deficiencies – invalidity, i.e. lameness, but also certain physical deficiencies related to eyes – their colour, and also an unpleasant physical appearance, fat, or thinness.

Key words: expressive vocabulary, turkisms, Serbian language, the speech of Dragačevo, Dragačevo.